

ŞAĞIRDLƏRDƏ TƏDQIQATÇILIQ BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ KİMYA EKSPERİMENTİNİN ROLU

A.Z. Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müasir təhsil sisteminin əsas istiqamətlərinin, perspektivlərinin xarakterizə olunduğu Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası sənədində göstərilir: “Respublikamızda keyfiyyətli nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sistemi qurulmalıdır” [1].

Yaradılması məzərdə tutulan belə sistemin əsas məqsədi təhsilalanın (şagirdin) fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan yüksək nüfuzlu, səriştəli (kompetensiyalı) təhsilverənin (müəllimin) formalaşmasını təmin etməkdir.

Mütəxəssislərin fikircə səriştə (kompetensiya) - əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktik fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir Bunun üçün müəllim hazırlığını həyata keçirəni ali təhsil müəssisələrində elə təlim mühiti yaradılmalıdır ki, təhsilalanlar qazandıqları bilik və bacarıqdan gələcək müəllimlik fəaliyyətlərində faydalana bilsinlər.

Bu deyilənlərin reallaşdırılması üçün təhsilalanlarda (tələbə və şagirdlərdə) istər nəzəri, istərsə də praktik tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması amili mühüm rol oynayır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün gələcəkdə müəllim kimi fəaliyyət göstərəcək indiki tələbələr özləri də bu keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar.

Fənn kurikulumları əsasında aparılan təlim prosesində şagirdlərin müstəqil bilik qazanmaları və onları bacarıqlara çevirmələrinin əsas tələb kimi qarşıya qoyulması bu amilin vacibliyini bir daha göstərir.

Şagirdlərdə praktik cəhətdən tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasında kimya eksperimentinin əhəmiyyəti böyükdür. Şagirdlər kimya eksperimentini yerinə yetirərkən idraki fəaliyyətlər göstərərək müasir təhsil üçün xarakterik olan bir sıra bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürləri inkişaf edir, təlim materialını şüurlu surətdə mənimsəyirlər. Kimya fənni kurikulumunun məzmun xəttinin birinin “Eksperiment və modelləşdirmə” kimi verilməsi bunu bir daha sübut edir [2]. Həmin məzmun xətti üzrə verilən standartların reallaşdırılması zamanı dərsləkdə verilən müvafiq laboratoriya təcrübələri və praktik işlər yerinə yetirilir.

Kimya eksperimenti tədris metodu kimi fənnin vacib təlim-tərbiyə məsələlərinin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı həmçinin bilik mənbəyi

rolunu da oynayır. Kimya eksperimenti biliklərin həqiqətə çevrilməsi yolu ilə nəzəriyyənin praktika ilə əlaqələndirilməsinin mühüm üsullarından biridir. Təcrübələrin aparılması zamanı şagirdlər maddələrin xassələri və kimyəvi reaksiyalara aid olan bilikləri tez mənimsəməklə yanaşı, kimyəvi təcrübələr vasitəsilə onları sübut etməyi öyrənirlər və müstəqil işləmək bacarığına malik olurlar. Bu zaman onlarda müşahidə etmək, nəticə çıxarmaq, reaktiv və avadanlıqlarla davranmaq kimi qabiliyyətlər formalaşır və onların tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edir. Şagirdlər kimyəvi elementlərin, onların birləşmələrinin xassələrini, təbiətdə rolunu, zərərli təsirini öyrənməklə ekoloji biliklərə yiyələnirlər.

Kimya eksperimenti şagirdləri yalnız hadisələrin özü ilə deyil, həmçinin kimya elminin metodları ilə tanış edir, onlarda fənnə maraq oyanmasına kömək edir, hadisələri müşahidə etməyi öyrədir, iş prinsiplərini mənimsəyir, praktik bacarıq və vərdisləri formalaşdırır.

Kimya eksperimentindən dərslərdə sistemli istifadə edilməsi, hadisələri müşahidə etmək bacarığının inkişafına, onların mahiyyətinin qanun və nəzəriyyələr baxımından izah etməyə kömək edir, eksperimental bacarıq və vərdislər təkmilləşir, formalaşır, öz işini planlaşdırmaq, özünə nəzarət vərdisləri yaradır, səliqəlilik, əməyə hörmət və məhəbbət hissi tərbiyə edir ki, bu da müasir təhsildə subyekt hesab edilən şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etməsinə imkan yaradır.

Kimya eksperimenti kimya təliminin, təhsil tərbiyə və inkişafetdirici kimi mühüm funksiyalarını yerinə yetirir. Bunlardan başqa onun özünə məxsus informativ (məlumatlandırıcı), evristik, kriterial (meyar), korrektəedici (düzəldici, redaktəedici), ümumiləşdirici, dünyagörüş kimi funksiyaları sırasında tədqiqatçılıq funksiyasının da olması deyilənləri bir daha təsdiq edir. [3,4].

Tədqiqatçılıq funksiyasında yerinə yetirilən, maddələrin analiz və sintezi, onların xassələrinə aid biliklər axtarışı, bir sıra əlamətlərinin tədqiqi, cihaz və qurğuların hazırlanması, bir sözlə elmi-tədqiqat işlərinin sadə üsullarının mənimsənilməsi üzrə yerinə yetirilən işlər tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Bu funksiyaya müvafiq olaraq tədris kimya eksperimenti elmi metodun əsas priyomlarının tətbiqini tədqiqat tapşırıqlarının şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməsi ilə sanki birləşdirir.

Şagirdlərin müstəqil iş üsullarının da aid olduğu məktəb kimya eksperimentinin müasir təsnifatını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar [3,5].

Məktəb kimya eksperimentinin növləri

1. Nümayiş eksperimenti (müəllimin göstərdiyi təcrübələr)
2. Şagird eksperimenti:
 - laboratoriya təcrübələri;
 - praktik məşğələ;

- tədqiqat xarakterli işlər;
- kimya praktikumu;
- ev eksperimenti.

3. Virtual eksperiment.

Nümayiş eksperimenti adətən müəllim tərəfindən aparılır. Lakin fəal təlimin forma və metodları ilə təlimin təşkilində bu işi şagirdlərin iştirakı ilə də həyata keçirmək məqsədəuyğun olar.

Şagird eksperimentinə aid olan laboratoriya işi bir sıra laboratoriya təcrübələrinin toplusu olub, kimya obyektinin və sahələrinin çox tərəflərini öyrənməyə imkan verir. Laboratoriya işlərinin əsas xüsusiyyətləri qısa müddətli olması, təcrübələrin müəllimin rəhbərliyi altında aparılması, şagirdlərin yeni bilik əldə etməsidir.

Praktik məşğələ zamanı aparılan təcrübələrdən bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün istifadə edilir və iki formada həyata keçirilir: təlimatla aparılan təcrübələr (praktik iş) və eksperimental məsələlərin həlli. Təlimat şagirdlərin fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsinin əsası olub kitabda verilir, yaxud sxem şəkilində hər bir nümayiş stolunun üzərinə qoyulur.

Təlimatla aparılan təcrübələrin (praktik işin) həyata keçirilməsi əsasən tədris vahidinin sonunda nəzərdə tutulur və ona illik planlaşdırmada xüsusi dərş saati ayrılır. Praktiki məşğələyə şagirdlər əvvəlcədən hazırlaşırlar və təcrübələri müstəqil olaraq yerinə yetirməklə həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər.

Praktiki məşğələnin ikinci növü olan eksperimental məsələlərin həllinə, icrası şagirdlərdən tək cə təfəkkür (idraki fəaliyyət) yox, həmçinin kimyanın qanun, nəzəriyyə və metodları əsasında olan, praktiki fəaliyyət tələb edən problemlə vəziyyətin yaradılması modeli kimi yanaşılır. Belə məsələlərin həlli biliklərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinə, kimyəvi təfəkkürün inkişafına yönəldilir. Beləki, şagirdlərdə yalnız müəyyən nəzəri biliklərin formalaşması deyil, həmçinin onların kimyəvi eksperiment aparmaq üçün müvafiq bacarıqlara yiyələnmələri nəzərdə tutulur. Eksperimental məsələlərin həllinin didaktiki funksiyası müstəqil işlərin kompleks bacarıqlarının formalaşdırılmasında, diqqət və müşahidəçiliyin təkmilləşdirilməsində özünü göstərir.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan kimya eksperimentinin növlərindən biri olan tədqiqat xarakterli işlər dərşdə və dərşdən kənar vaxtlarda aparılır. Əsas məqsədi təlimin daxili motivasiyasını yüksəltmək və idraki marağı inkişaf etdirməkdir. Tədqiqat xarakterli işlərdə müasir təhsilin tələblərinə əsasən şagirdlərin insanların praktiki fəaliyyətlərində tətbiq olunan, başqa sözlə sosial mahiyyət daşıyan yeni məhsulun

alınması istiqamətinə yönəlmiş layihələr həyata keçirilə bilər. Belə layihələrə təqdimat, maket, sadə cihaz, qurğu və s.-nin hazırlanmasını aid etmək olar.

Kimya praktikumu vahid sistemli məşğələdə qruplaşdırılan praktik işlərin bütöv kompleksindən ibarət olmaqla hərtərəfli təmin olunmuş xüsusi otaqlarda, yaxud kabinetlərdə həyata keçirilə bilər. Praktikulumlara, çox vaxt tələb edən, köməkçi cihazlardan istifadə edilən, miqdar ölçüləri, hesablamalar aparılan qrafiklərin qurulması ilə həyata keçirilən işlər daxil edilir. Buna görə də praktikulumların aparılması üçün ən azı iki dərs saati tələb olunur.

Metodistlərin fikrincə praktikum təkrarlayıcı-ümumiləşdirici xarakter daşıyır, onun tapşırıqları yüksək müstəqillik tələb edir. Buna görə də praktikumların yuxarı siniflərdə aparılması məsləhət bilinir.

Ev eksperimenti. Bu eksperimentə ev şəraitində aparılması mümkün olan təcrübələr aid edilir. Ev eksperiment də şagirdlərin müstəqil işlərinə aid olub, kimyaya marağın yaranması, biliklərin, tədqiqatçılıq fəaliyyəti üçün vacib olan bir sıra bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ev eksperimentlərini yerinə yetirərkən, qarşıya qoyulan problemi müstəqil olaraq həll etməklə şagird tədqiqatçı rolunu oynayır. Ona görə də, bu tip şagird eksperimenti təkcə didaktik rolu baxımından yox, eləcə də tərbiyəvi və inkişafetdirici funksiyalarına görə də vacib hesab olunur.

Virtual eksperiment. Virtual eksperiment dedikdə tədris kimya eksperimentinin kompyüter texnologiyası ilə nümayişi nəzərdə tutulur. Bu tip eksperimentə aid materialların seçilməsi, onların sistemləşdirilməsi və təqdimatı üçün xüsusi bacarıq və vərdiş tələb olunur. Şagirdlər özləri belə təcrübələrə aid axtarış apardıqda bir sıra vacib tədqiqatçılıq bacarıqlarına yiyələnirlər.

Kimya eksperimentinin həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərdən bir sıra eksperimental bacarıq və vərdişlər tələb olunur. Onları mütəxəssislər aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar [6,7].

1. Laboratoriya qabları, ləvazimatları və reaktivlərlə davranmaq bacarıq və vərdişləri: şüşə və çini qablar, sınaq şüşələri, kolbalar, kimyəvi stəkanlar, qıflar, şüşədən olan materiallar və bankalarla, çini kasa, puta, həvəngdəstə ilə davranmaq bacarığı, qabların qızdırılması vərdişi, sınaq şüşələri və qabların təmizlənməsi, reaktivlərdən səliqəli və qənaətlə istifadə etmək, hansı reaktiv və məhlulu hansı tıxacla bağlanması, eksperiment üçün şüşə bankadan reaktivi necə və hansı miqdarda tökmək kimi bacarıq və vərdişlər.

2. Güclü təsirə malik maddələrə davranmaq bacarıq və vərdişləri: turşu və qələvi məhlulları ilə davranış, stolun üzərinə, ələ və paltara düşən turşu və qələvilərin neytrallaşdırılması bacarığı.

3. Qızdırıcı cihazlar, metal ştativlər, puta və sınaq şüşələri üçün tutqaclarla və digər ləvazimatlarla davranmaq bacarığı.

4. Ölçmə əməliyyatlarına aid olan bacarıqlar: mayyələrin həcmnin

menzurka, ölçü silindri, pipet, büretlə ölçülməsi, maddələrin tərəzidə çəkilməsi, kimyəvi termometrlə temperaturun ölçülməsi, areometrlə mayenin sıxlığının təyini.

5. Hazır hissələrdən cihazların quraşdırılması bacarığı və vərdişi: tıxacların dəşilməsi, şüşə borunun tıxacı keçirilməsi, rezin borunun şüşə boruya taxılması, kolba və sınaq şüşəsinin ağzının tıxacı bağlanması, quraşdırılmış cihazın kipliyinin (germetikliyinin) yoxlanılması.

6. Laboratoriya əməliyyatlarının aparılması bacarıq və vərdisləri: bərk maddələrin xırdalanması və qarışdırılması, bərk və maye maddələrin mayələrdə qarışdırılması, bərk və maye halında maddələrin həll edilməsi, qazların həll edilməsi, süzmə, qaynatma və buxarlandırma, mayələrin distilləsi, duzların yenidən kristallaşdırılmaqla təmizlənməsi, qazların suyun altında və havanı sıxışdırıb çıxarmaqla toplanması, faizlə ifadə olunmuş müəyyən qatılıqda məhlulların hazırlanması.

7. Maddələri tanımaq bacarığı: fiziki xarakteristikalarına, rənginə, iyinə, aqrekat halına və s. əlamətlərinə görə, həmçinin keyfiyyət reaksiyalarının köməyi ilə.

Kimyəvi eksperimentin aparılması zamanı aşağıdakı fəaliyyət növləri vacib hesab edilir:

- hazır cihazın, modellərin quraşdırılması, sxem, cədvəl, qrafiklərin tərtibi və onlardan istifadə edilməsi;
- laboratoriya texnikasının qaydalarının mənimsənilməsi (maddələrin qızdırılması, qarışıqların ayrılması, məhlulların hazırlanması və c.)
- təhlükəsizlik texnikasının qaydalarının öyrənilməsi, iş yerinin təmiz və səliqəli olmasına diqqət yetirilməsi;
- hadisələrin öyrənilməsi;
- maddənin alınması və xassələrinin müəyyən edilməsi;
- maddələrin tanınması və s.

Aşağıda kimya eksperimentinin aparılması zamanı həyata keçirilən sadə əməliyyatlar şərh edilmiş və onlara aid şəkillər göstərilmişdir.

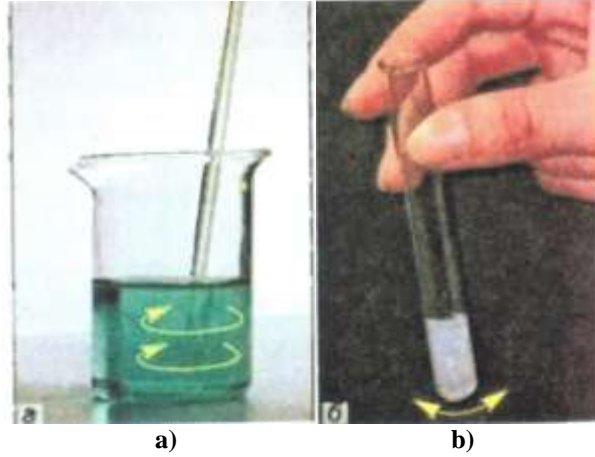
1. Maddənin iyinin yoxlanılması. Sınaq şüşəsində olan maddənin iyini yoxlamaq üçün onun üzərindəki havanı əlin içərisi ilə buruna tərəf ötürmək və ehtiyatla iyləmək lazımdır (Şəkil 1.).

2. Mayələrin kimyəvi stəkanda və ya sınaq şüşəsində qarışdırılması. Bu əməliyyat stəkanda uzun şüşə çubuq vasitəsilə həyata keçirilir. Şüşə çubuq olmadığı halda, maye olan sınaq şüşəsini ağzına tərəfi üç barmaq arasında tutmaqla ehtiyatla

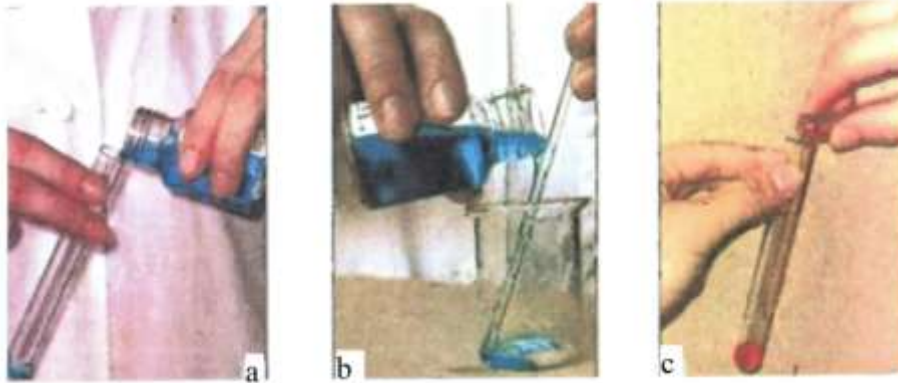

Şəkil 1. Maddənin iyinin müəyyən edilməsi.

çalxalamaq lazımdır. Bu əməliyyat zamanı sınaq şüşəsinin ağzını barmaqla örtmək olmaz (Şəkil 2.).

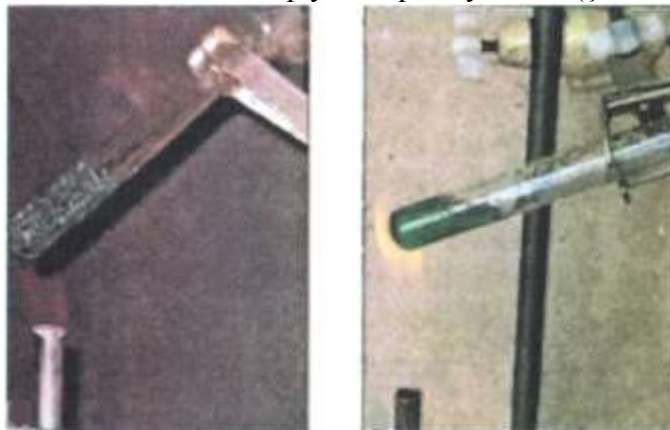

3. Mayelərin bir qabdan digərinə tökülməsi. İçərisində maye reaktiv olan şüşə qab etiketi ovucun içərisində olmaqla ələ götürülür və maili vəziyyətdə tutulmuş digər qabın ağzına toxunmqla içərisinə istənilən miqdarda tökülür (Şəkil 3.). Lazım gəldikdə qıfdan da istifadə edilir. Mayeni şüşə bankadan kimyəvi stəkana şüşə çubuğun köməyi ilə də tökmək olar.

4. Maddələrin sınaq şüşəsində qızdırılması. İçərisində maye, və ya bərk halda maddə olan sınaq şüşəsi yuxarı hissəsindən tutqaca, yaxud ştativin pəncəsinə bərkidilir və aşağı hissəsindən bərabər vəziyyətdə spirt lampası alovunda hərtərəfli qızdırılır. Təcrübə qurtardıqdan sonra ştativə bərkidilmiş sınaq

şüşəsi həmin vəziyyətdə saxlanılmaqla, tutqacdakı sınaq şüşəsi isə onunla birlikdə metal və ya saxsı material üzərinə qoyulmaqla soyudulur (Şəkil 4.).

Şəkil 4. Mayelərin sınaq şüşəsində qızdırılması: a – sınaq şüşəsində tutqaca bərkidilmiş vəziyyətdə; b – sınaq şüşəsində ştativin pəncəsinə bərkidilmiş vəziyyətdə.

5. Maddələrin çini kasada qızdırılması. İçərisində maye və ya bərk halda maddə olan çini kasa ştativin həlqəsi üzərinə qoyulur və spirt lampasının alovunda qızdırılır (Şəkil 5.)

Şəkil 5. Mayenin çini kasada qızdırılması.

6. Mayenin şüşə lövhəsi (parçası) üzərində buxarlandırılması. Tutqaca bərkidilmiş şüşə parçası üzərinə şüşə çubuq və ya pipet vasitəsilə bir neçə damcı maye tökülür və bərabər vəziyyətdə spirt lampası alovunda tamamilə buxarlanana qədər hərtərəfli qızdırılır. Təcrübə qurtardıqdan sonra isti şüşə parçası tutqacqla birlikdə metal və ya saxsı əşya üzərində soyudulur (Şəkil 6.).

Şəkil 6. Mayelərin şüşə lövhə üzərində buxarlandırılması.

Beləliklə, kimyanın tədrisi prosesində şagird eksperimentinin bütün növlərindən istifadə edildikdə, şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi vasitələri hesab edilən müqayisə, mücərrədləşdirmə, səbəb-nəticə əlaqələrinin çıxarılması, ümumiləşdirmə, analiz, sintez, təsnifatmə kimi təfəkkür əməliyyatları formalaşır ki, bunlar da onlardın tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Kurikulum" jurnalı, 2013, № 4, səh. 103-113.
2. M.M. Abbasov, A.N. Əliyev, M.S. Fəhəsoy, V.S. Əliyev. Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VII-XI siniflər üçün) "Kimya məktəbdə jurnalı" 2-3 (46-47) 2014, s. 4-148.
3. Т.С. Назарова и другие. Химический эксперимент в школе. М., 1987, 240 с.
4. <http://him.lsep.ru/article.php?ID=200602403>
5. Г.А. Александрович. Химический эксперимент как важнейший метод обучения. МОУ СОШ № 46 г. Твери
6. С.С. Космодемьянская, С.И. Гильманшина. Методика обучения химии. Казан 2011 .
7. В.С. Полосин, В.Г. Прокопенко. Практикум по методике преподавания химии. М., 1989, 224 с.

A.З.Мамедова

Роль химического эксперимента в развитии исследовательских умений учащихся

РЕЗЮМЕ

В статье представляется исследовательское положение учащихся в обучении интерактивными методами в соответствии требований современной системы образования на основе предметного куррикулума. Отмечается роль эксперимента, как источника знаний и метода обучения, обладающего исключительным значением в развитии исследовательских умений учащихся в обучении химии, характеризуются его функции и типы, представляется система выполненных операций, экспериментальных умений и привычек, требующихся при их исполнении.

A.Z. Mammadova

The role of a chemical experiment in the development of students' research skills

SUMMARY

The article presents the research position of students in teaching interactive methods in accordance with the requirements of the modern education system based on the subject curriculum. The role of the experiment as a source of knowledge and a teaching method that has exceptional value in the development of students' research skills in chemistry teaching is noted, its functions and types are characterized, the system of performed operations, experimental skills and habits required for their performance are presented.

Açar sözlər: eksperiment, laboratoriya işi, praktik iş, bacarıq, vərdiş, tədqiqatçılıq funksiyası, maddə, kimyəvi stəkan, şüşə çubuq, ştativ.

Ключевые слова: эксперимент, лабораторная работа, практическая работа, умение, привычки, исследовательская функция, вещество, химический стакан, стеклянная палочка, штатив.

Key words: experiment, laboratory work, practical work, skill, habits, research function, substance, glass beaker, glass rod, tripod.